

Kelle ees ja mille taga?

Ruumis orienteerumise viisid eesti keeles

ANN VEISMANN

Ruumisuhteid väljendavaid sõnu on maailma keeltes alates 1980. aastatest suhteliselt palju uuritud (vt Pütz, Dirven 1996; Bloom jt 1996; Levinson 2003; Levinson, Wilkins 2006). Ruumisuhete sõnad on pärinud tähelepanu peamiselt kolmel põhjusel: 1) ruum on inimese tajus esmane; 2) ruum on universaalne, kultuurist sõltumatu; 3) kahest esimesest tingitud keeltevaheline sarnasus ja samal ajal hästi uuritav ruumiväljendite varieeruvus. Alates kognitiivse lingvistika esiletõusust 1970. aastatel on ruumikeele uurimine olnud mitme eri keeleteaduse suuna jaoks oluline: 1) kognitiivkeeleteaduslik semantika on intensiivselt uurinud kaassõnade tähendusi, mis sageli viitavad esmajoones ruumisuhetele (nt Herskovits 1987; Brugman 1988; Vandeloise 1991; Boers 1996, kui nimetada vaid ajalisel esimesi töid); 2) tüpoloogid on uurinud ruumile viitavaid väljendeid eri keeltes, sh keeleomandamisel (Pederson 1995; Bowerman 1996a, 1996b; Pederson jt 1998; Levinson 2003; Majid jt 2004; Hickmann, Robert 2006; Levinson, Wilkins 2006); 3) grammatiseerimisuurijaid on huvitanud ruumisõnavara päritolu ja areng (Heine 1989; Svorou 1994); 4) kognitiivsed psühholoogid on uurinud keele ja ruumi seoseid ruumis orienteerumisel (Tversky 1993).

Eesti keele ruumiväljendeid on uuritud kognitiivse semantika ja grammatika raames polüseemia vaatenurgast. Ene Vainik (1995) on uurinud väliskohakäänete semantikat, Ann Veismann (2009) kaassõnade polüseemiat, Piia Taremaa tööd (2013, 2017a) on käsitlenud reaalsel ja fiktiivset liikumist, ruumis liikumise väljendamisest on kajastanud ka Renate Pajusalu kolleegidega (Pajusalu jt 2013; Pajusalu, Orav 2008). Ruumilise viitamise vahendeid (eelkõige deiktilise viitamise seisukohast) on uurinud Renate Pajusalu (1999, 2015; Pajusalu jt 2018), Maria Reile (2019; Reile jt 2019, 2020) ja Piia Taremaa (2017b).

Ruumis liikumise ja orienteerumise kirjeldamiseks on eesti keeles (peale nimisõnade, tegusõnade ja kohamäärsõnade) kasutusel mitmesugused ruumikaassõnad (nt *ees*, *juurde*, *kõrvalt*, *läbi*, *üle*). Kaassõnade kui suhtesõnade üheks valdavaks või esmaseks funktsiooniks võibki pidada ruumisuhete näitamist (Palmeos 1973: 8). Artiklis olen valinud analüüsiks kaassõnakolmikud *ette-ees-ees* ja *taha-taga-tagant*. Nende kirjeldamiseks kasutan fraase EES-kaassõnad ja TAGA-kaassõnad. Artiklis on vaatluse all EES- ja TAGA-kaassõnade kasutusmustrid ehk see, mille järgi inimene neid kaassõnu kasutades ruumis orienteerub ja objektide asukohti kindlaks määrab.

Artikli esimeses osas kirjeldan EES- ja TAGA-kaassõnade päritolu, teises osas annan lühikese ülevaate teoreetilisest taustast, see tähendab ruumilise viitamise taustsüsteemidest eelkõige Stephen Levinsoni järgi. Kolmas osa on pühendatud

materjalivalikule ja meetodile ning neljas osa kirjeldab materjali, st sealt leiab ülevaate EES- ja TAGA-sõnade sagedasematest kollokatsioonidest nimisõnade semantiliste rühmade kaupa. Viies ja kuues osa analüüsivad materjali jagunemist taustsüsteemide kaupa: viies osa on pühendatud objektikesksele ja kuues vaatlejakesksele taustsüsteemile. Seitsmendas osas teen kokkuvõtavad järeldused ja arutlen materjalis esinenud probleemsete juhtumite üle, võttes lühidalt kõrvale nii mõne teiste keele näited kui ka teoreetilised arutelud taustsüsteemide üle.

1. EES- ja TAGA-kaassõnade päritolu

Kaassõnad *ette-ees-eest* näitavad eseme või olendi asukohta teiste suhtes või suunda (Palmeos 1973: 9) ja pärinevad sõnast *esi* : *ee* : *ett* 'ees olev töötamisriba, -lõik', mis on soome-ugri tüvi (ETÜ). Huvitav on märkida, et samast sõnast tuletatud *edel* on vana tuletis, mis esialgu on tähistanud ees olevat kohta, hiljem ilmakaart, kus oli eluaseme sissepääs (ETÜ).

Kaassõnad *taha-taga-tagant* (ehk *takka*) märgivad samuti kohta ja suunda (Palmeos 1973: 22). Sõna *taga* 'tagapool, tagaosas; tagumisel poolel, osal küljes' on „tõenäoliselt **ka*-liiteline tuletis uurali tüvest, mille vaste on murdesõna *taa, ta*. Võimalik, et läänemeresoome-saami ja samojeedi vasted on samadest osistest rööpselt tuletatud. *taha* ja *takka* on selle sõna vanad käändevormid [--].” (ETÜ)

Soteria Svorou (1994: 64–89), kes on uurinud ruumisuhete sõnavara peamisi allikaid maailma keeltes, on esitanud kolm peamist substantiivide klassi, millest kujunevad keeltes kohta näitavad ehk lokatiivsed markerid:

- 1) kehaosad (pea, nägu, selg jne);
- 2) objekti osad (pealispind, ots, äär jne);
- 3) loodusmaastiku osad (taevas, kanjon, põld jne).

Eesti keele EES- ja TAGA-kaassõnad on kujunenud ilmselt objekti osade toel, *esi*-sõnad tähendavad läänemeresoome keeltes esiosa, esikülge ja *taga*-sõnad on seotud murdelise *ta-ga*, mis tähendab 'see siin'.

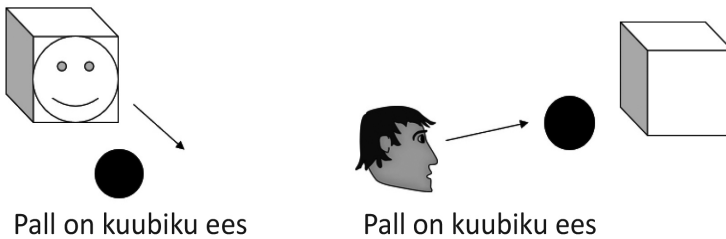
2. Ruumisuhete kirjeldamise taustsüsteemid

Strateegiaid, mille abil ruumis orienteerumist keeleliselt kirjeldada, on nimetatud ja jaotatud mitmeti (keeleteaduses tuntuimad on Levinson 1996; Pederson jt 1998). Peamiselt on tehtud vahet absoluutsel ja suhtelisel orientatsioonil või taustsüsteemil¹, absoluutse ja suhtelise kõrvale on kasutusel ka nimetused *geotsentriline* ja *egotsentriline* (mitmekesiste nimetuste kohta eri distsipliinides vt Levinson 2003: 26). Absoluutse ehk geotsentrilise taustsüsteemi korral kirjeldatakse ruumilist liikumist ja asetust kas ilmakaarte või suurte maastiku- ja loodusobjektide järgi (*lääne suunas, mere pool*). Suhtelise taustsüsteemi aluseks on kas objekti enda või ruumilist asetust

¹ Ingl *frame of reference* või ka *reference frame* on tõlgitud eesti keelde mitmeti, nt *viitamisraam*. Siin on otsustatud termini *taustsüsteem* kasuks, sest see on lihtsam ja sisult selgem vaste.

vaatleva inimese (kõneleja) omadused ja vaatepunkt. Suhtelise taustsüsteemi korral võib eristada kahte strateegiat (joonis 1): a) objektikeskne ehk sisemine (mittedeiktiline); b) vaatlejakeskne ehk suhteline (deiktiline).

Näiteks fraas *maja ees* võib toetuda sellele (= olla mõistetav tänu sellisele taustsüsteemile), et meil on hoonetel kokkuleppeline esikülge. Samal ajal võib fraasi *maja taga* kasutada nii viitamiseks asukohale, mis on kokkuleppeliselt tagakülge (või jääb kokkuleppelise esikülje vastasküljele) ega sõltu seega vaatleja asukohast, kui ka viitamaks hoone sellele küljele, mis jääb vaatleja perspektiivist teisele poole. Mõelgem kas või kaubanduskeskustele, mille kokkuleppelist esikülge tuvastada on keeruline, kuid mille kohta saame kasutada fraasi *kaubamaja taga*, lähtudes asukohast, kus parajasti ise viibime, tähenduses 'teisel pool [seda kohta, kust mina parajasti vaatan]'. Mittedeiktalise viitamise korral on viidatav asukoht fikseeritud objekti järgi (kokkuleppeline külge maja seisukohast), deiktalise viitamise korral muutub viidatav asukoht sõltuvalt sellest, kus asub vaatleja.

Joonis 1. Viitamine objektikeskse ja vaatlejakeskse taustsüsteemi järgi.

Nii objektikeskne kui ka vaatlejakeskne taustsüsteem on suhtelised võrreldes absoluutse taustsüsteemiga, sest kasutavad kokkuleppelist lähtekohta. Kuid objektikeskne taustsüsteem on olemuselt mittedeiktiline, see sõltub objekti osade nimetamisest, mis on vaatleja asukohast sõltumatud. Samal ajal on vaatlejakeskne taustsüsteem deiktiline, ruumisuhete nimetused muutuvad koos vaatepunkti vahetusega (*ees*, *taga*, *vasakul*, *paremal* sõltuvad sellest, kust poolt vaadata). Vaatlejakeskset taustsüsteemi on nimetatud ka egotsentriliseks.

Kuigi keeled erinevad oma keskse ruumikirjeldusmudeli poolest – tuntud on mõned Austraalia põliskeeled (nt guugu-yimithirr, vt Haviland 1993), milles olulisimal kohal on absoluutne taustsüsteem –, saab keelekasutuses enamasti paindlikult valida mitme võimaluse vahel. Nii saab ka eesti keeles otsustada, kas kasutada ilmakaari, loodusobjekte, objektikeskset või vaatlejakeskset taustsüsteemi. Kuid eesti keelekasutust pole varem uuritud sellest aspektist, millise strateegia inimene ruumis orienteerumisest kõneldes mingil juhul valib ja mis seda põhjustab. Artikli eesmärk ongi välja tuua süstemaatilised muustrid, mis on aluseks *EES-* ja *TAGA-*kaassõnade kasutuse taustsüsteemi valikul.

3. Materjal ja meetod

Uuringus olen kasutanud andmeallikana 2017. aasta eesti keele ühendkorpust (1 107 584 469 sõna) päringusüsteemi Sketch Engine (Kilgarriff jt 2004) vahendusel.² Tegin igale sõnale konkordantsipäringu sõnaliigiga „kaassõna”. Seejärel pärisin kollokatsioonid täpsustusega vasakult üks (-1), sest tegemist on tagasõnadega ja mind huvitab nimisõna, millega koos tagasõna esineb, mitte terve nimisõnafraas (seega on tegu statistiliste kollokaatidega, kasutatud on Sketch Engine'i funktsiooni „Collocations”). Täpsustasin päringut nii, et otsitakse lemmat, mitte sõna. See võtab küll nimisõna ainsuse ja mitmuse kokku, aga loen olulisemaks komplemendi semantilist tüüpi (st sõna tähendust), mitte esinemist ainsuses või mitmuses (vrd *silmade, silme, silma*). Järjestasin kollokatsioonid logDice'i (Rychlý 2008) statistiku järgi ja võtsin neist uurimise alla 100 esimest. Tulemusi võib olla mõningal määral mõjutanud märgendamise kvaliteet.

Eelistasin statistilist koosinemist, sest see näitab tüüpilisi koosinemisi, mitte lihtsalt sagedasi (Sketch Engine). Kasutasin logDice'i statistikut, sest selle tulemus ei sõltu korpuse suuruselt ning annab kõige kindlamalt tüüpilised otsisõnaga koos esinevad sõnad ehk kollokaadid (vt Rychlý 2008: 6–9). LogDice on kasutusel ka Sketch Engine'i sõnavisandite tegemisel (Sketch Engine). Piirdusin 100 esimese kollokaadiga, sest sellest edasi oli statistiku väärtus juba võrdlemisi madal. Kui edaspidises tekstis on räägitud tüüpilisest koosinemisest, kollokeerumisest ja kollokaatidest, siis on mõeldud saja esimese kollokaadi hulgas esinevaid sõnu (st statistiku tugevamate väärtustega sõnu).

Saadud kollokatsioonide hulgast jätsin välja mitteruumilistele (abstraktsetele) objektidele viitavad sõnad ja võtsin analüüsimiseks koosinemised ruumilistele objektidele viitavate sõnadega. Välja jäid ka vigased kollokatsioonid, st need, kus konkordantse vaadates selgus, et kaassõna asemel on tegemist (afiksaal)adverbiga, nt *palli ette lööma, võtsid pika tee ette*.

Kollokaadid jagasin tähenduste alusel rühmadesse. Rühmitamisel võtsin aluseks leksikaalsed suhted, strukturalistlikust semantikast pärit leksikaalsete väljade moodustamise põhimõtted. Leksikaalne väli on semantiliselt seotud leksikaalsete üksuste kogum, mis annab kokku mingi valdkonna mõistelise struktuuri ja kus sõnade tähendused on seotud paradigmaatiliste leksikaalsete suhetega (vt lähemalt leksikaalse välja mõistest ja selle kujunemisest Geeraerts 2010: 52–70). Nii kuulub enamik kollokaate põhitasandi või alamtasandi mõistete hulka, rühmad on saanud ülemtasandi mõiste nimetuse. Võib ka öelda, et kollokaadid on koondatud hüperonüümide alla. Sõnu semantilistesse klassidesse liigitades ilmnes paratamatult ka prototüübi efekt: mõned sõnad sobisid klassi paremini kui teised (nt *maja* on tüüpiline ehitis), osa sõnu oli kahe klassi äärealal (nt *nõel* võib olla nii töövahend (instrument) kui ka pisiese, *trepp* võib olla nii ehitis kui ka mööbel, *auk* paikneb loodusobjektide äärealal). Ka saab sõnade süstemaatilise polüseemia (vt Langemets 2009) tõttu sama sõna kuuluda mitmesse klassi (nt esindavad süstemaatilist polüseemiat

² Tänan Jelena Kallast nõuannete eest Sketch Engine'i kasutamisel.

sõnad *komisjon* ja *nõukogu*, mis võivad tähendada nii asutust kui ka kollektiivi; *saatkond* võib olla nii institutsioon kui ka ehitis). Kuid sõnade klassifitseerimine polnud omaette eesmärk, vaid aitas leida taustsüsteemide kasutamise põhimõtteid eeldusel, et sarnased objektid tingivad viitamisel sama taustsüsteemi kasutamise.

Leitud kollokaatide semantilisi klasse sai kokku 13: ehitis, institutsioon, instrument, isik, kehaosa, kollektiiv, loodusobjekt, liiklusega seotud objekt, mööbel, piseese, (sise)ruum, sõiduk, tõke. Võib öelda, et nendesse semantilistesse klassidesse kuuluvad sõnad esinevad tüüpiliselt koos EES- ja TAGA-kaassõnadega.

EES-kaassõnade kohta tuleb öelda, et ruumisuhetele viitavaid sõnu uurides piirdusin vaid sõnadega *ette* ja *ees*, sest sõna *eest* kõige tüüpilisemad esinemiskontekstid ei ole seotud ruumisuhetega. Ka füüsilisele entiteedile viitava sõnaga koosinemine ei tähenda tingimata ruumisuhetele viitamist (*auto / maja eest küsitud hind*). Ainsad kollokatsioonid, mille puhul saame rääkida ruumisuhetest, on *silme eest* ja *päikese eest*, kuid needki ei esine kollokaatide nimekirja esimeses veerandis. Sõnade *ette* ja *ees* ruumiliste kollokaatide hulk 100-st on vastavalt: *ette* 84 ja *ees* 82.

Kõik TAGA-kaassõnad *taha* ja *taga* esinevad koos peamiselt ruumilisi või füüsilisi objekte märkivate sõnadega. Ajale või abstraktsele entiteedile viitavate sõnade arv saja hulgas on võrdlemisi väike: ruumisuhetele viitab *taha* 85, *taga* 76 ja *tagant* 71 kollokatsioonis. Seega võib TAGA-kaassõnu pidada eelkõige ruumisuheteid näitavateks sõnadeks. Siiski on sõna *tagant* teistest veidi erinev selle poolest, et juba esimese kümne kollokaadi hulgas esinevad ajasõnad *tund*, *minut*, *kuu* ja *nädal*.

4. *ette-ees-eest* ja *taha-tagatagant* tüüpilised kollokaadid ja nende semantilised klassid

Järgnevalt kirjeldan, kuidas jaotus materjal kollokaatide semantiliste klasside kaupa. Olen jaganud 13 semantilist klassi tähenduse läheduse alusel neljaks: 1) hoonetega seotud sõnad: ehitis, (sise)ruum, mööbel; 2) elusolendid, nende osad ja kooslused: isik, kollektiiv, institutsioon, kehaosa; 3) loodusobjektid ja takistused; 4) tehisobjektid: sõidukid ja liiklusega seotud objektid, instrumendid, pisesemed. Kollokaadid olen esitanud tähestikulises järjekorras, kollokaadi statistilist esilduvust näitamata.

4.1. Hoonetega seotud sõnad: ehitised, siseruumid ja ehitiste sisustus (mööbel)

Nii EES- kui ka TAGA-kaassõnad esinesid tüüpiliselt koos sõnadega, mis tähistavad hooneid ja ehitisi („ehitis”) ning neid sisustavaid objekte (koondnimetusega „mööbel”). Mööbli alla arvasin kõik objektid, mis asuvad siseruumides suhteliselt püsivalt (sh ka *altar*, *ekraan*, *televisoor*). Erandlikult on mööbli klassis sõna *küna*, mille esilduvuse tingib väljend *lõhkise küna ees*. (Sise)ruume märkivad sõnad olid olulised kollokaadid ainult EES-kaassõnadele.

E h i t i s t e loend: EES-kaassõnadega kollokeeruvad *hoone*, *hotell*, *kauplus*, *keskus*, *kirik*, *kodumaja*, *kool*, *koolimaja*, *pank*, *peauks*, *plank*, *loss*, *saatkond*, *trepp*, *sissepääs*,

tribüün, välisuks; TAGA-kaassõnadega kollokeeruvad *aed, fassaad, kuur, laut, müür, nukk, nurk, saun, sein, tara*, nii EES- kui ka TAGA-kaassõnade kollokaadid on *aken, kaubamaja, koduüks, lava, maja, peahoone, pood, raekoda, uks, värav*.

(S i s e) r u u m i d e loend: EES-kaassõnadega kollokeeruvad *auditoorium, klass, kontor, saal*.

M ö ö b l i loend: EES-kaassõnadega kollokeeruvad *altar, kamin, kohtulaud, küna, peegel, pliit, tahvel, televiisor, voodi*; TAGA-kaassõnadega kollokeeruvad *ahi, baarilett, diivan, eesriie, iste, kapp, kardin, kirjutuslaud, kohvilaud, kontorilaud, kuliss, köögi-
laud, laud, läbirääkimislaud, läbirääkimistelaud, pult 'kõnepult', sirm, söögilaud, töö-
laud, ümarlaud*; nii EES- kui ka TAGA-kaassõnade kollokaadid on *ekraan, lett, telekas, teler*.

4.2. Elusolendid, nende osad ja kooslused

Isikut, kollektiivi või institutsiooni märkivad substantiivid esinesid tüüpiliselt koos EES-kaassõnadega. Neist isikut märkivaid sõnu oli kõige rohkem (isiku klassi arvasin kõik üksikisikud, sh kujuteldavad (jumal), ja ka ühe looma, kes esines kollokaatide hulgas ainult tänu väljendile *pärleid sigade ette heitma*): *ajakirjanik, fänn, inimene, ise, iseenese, issand, jumal, jälitaja, klient, kodanik, kohtunik, konkurent, kuulaja, lugeja, mina, pealtvaataja, siga, sina, sõber, teine, televaataja, tema, vaataja, valija, võlausaldaja*.

Kollektiivisõnad märgivad inimeste rühma (nii sidusat kui ka juhuslikku). Enamasti esinevad need koos EES-kaassõnadega, TAGA-kaassõnad esinevad kollektiivisõnadest koos vaid sõnaga *üksteise*. EES-kaassõnaga kollokeeruvate kollektiivide loend: *avalikkus, kodupublik, orkester, publik, rahvas, žürii, ühiskond, üldsus*.

Institutsioonisõnadeks arvasin ametiasutuste nimetused, milles hoone tähendus ei ole esikohal (nt *kohus, riigikogu*, ehitise alla olen arvanud nt sõnad *kool, saatkond, kirik*, millel on ka institutsiooni tähendus), ja institutsionaliseerunud kollektiividele viitavad sõnad (*komisjon, nõukogu*). EES-kaassõnadega esinevad tüüpiliselt koos järgmised institutsioonidele viitavad sõnad: *julgeolekunõukogu, kohtukull, kohus, komisjon, linnakohus, linnavalitsus, maakohus, parlament, riigikogu, tribunal, täiskogu, volikogu, ülemnõukogu*.

K e h a o s a sõnad jaotusid EES- ja TAGA-kaassõnade vahel selgelt kaheks, ühiseid kollokeeruvaid kehaosanimetusi ei leidunud. EES-kaassõnadega esinevad tüüpiliselt koos *jalg, nina, nägu, pale, pilk, silm, suu, vaimusilm*; TAGA-kaassõnadega esinevad tüüpiliselt koos *hammas, kael, kukal, kõrv, selg, õlg*.

4.3. Looduslikud objektid, takistused ja piirid

Loodusobjektisõnad ja takistusi märkivad sõnad esinesid valdavalt koos TAGA-kaassõnadega, välja arvatud mittetüüpiline loodusobjekt *auk*, mis kollokeerus vaid sõnaga *ette*. Peale loodusobjektide olen siia klassi arvanud ka vahemaale viitavad sõnad (*kilomeetri ja vahemaa taga ja km, maa, meetri ja vahemaa tagant*), sest need on seotud maastikul liikumisega.

Loodusobjektide loend: kaassõnaga *ette* kollokeerus *auk*, TAGA-kaassõnadega esinesid koos *hekk*, *horisont*, *jõgi*, *kilomeeter*, *km*, *kivi*, *kurv*, *känd*, *käänak*, *küngas*, *laht*, *lomp*, *maa*, *meeter*, *meri*, *mets*, *metsatukk*, *mägi*, *ookean*, *Peipsi*, *pilv*, *polaarjoon*, *puu*, *põõsas*, *silmapiir*, *Uural*, *vahemaa*, *vikerkaar*.

Takistuste loendisse arvasin sõnad, mis väljendavad ligipääsu või liikumise takistamist, sh piirid. Takistuste hulka olen arvanud ka polüsemse sõna *klaas*, sest konkordantse lugedes selgus, et peamiselt oli tegemist klaasi kui vitriini vms eraldava objekti materjalile viitava sõnaga, ehkki polüsemia anuma tähenduses kahtlemata tõstis koosesinemiste sagedust. Takistuste sõnad, mis esinesid koos TAGA-kaassõnadega: *idapiir*, *joon*, *kaitseliin*, *klaas*, *kolmepunktijoon*, *kolmesejoon*, *lukk*, *piir*, *rada*, *serv*, *takistus*, *trell*, *tõke*, *tökkepuu*.

4.4. Tehisobjektid (sõidukid, liiklusobjektid, instrumendid, pisiesemed)

Sõidukid esinesid peamiselt koos EES-kaassõnadega (*kelk*, *rong*, *saan*, *valimisvanker*, *vanker*), üksnes *tagant* esines tüüpiliselt koos sõnaga *buss* ning *taga* ja *ette* sõnaga *auto*. Sõidukitega olid semantiliselt seotud liiklusele viitavad sõnad, mis esinesid koos TAGA-kaassõnadega: *foor*, *valgusfoor*, kaassõnaga *ees* kollokeerus *ülekäigurada*.

Instrumendid jagunesid võrdlemisi selgelt EES- ja TAGA-kaassõnade vahel. Instrumentide hulka arvasin pillid, aga ka muud vahendid ja tööriistad, millega inimene aktiivselt tegutseb või töötab (*arvuti*, *pult*, *nõel*, *rool*), ka *masin* on kasutusel arvuti vms elektroonilise seadme tähenduses. EES- ja TAGA-kaassõnade ühine kollokaat on ainult *arvuti*. Koos EES-kaassõnadega esinesid *kaamera*, *kaamerasilm*, *mikrofon*, *objektiiv*, *telekaamera*; koos TAGA-kaassõnadega esinesid *klaver*, *masin*, *makk*, *nõel*, *pult*, *rool*, *trumm*, *õmblusmasin*.

Pisiesemete loendisse arvasin kõik liigutatavad esemed, mis on väiksemad kui mööbel. Need jagunesid anumateks (*tass*), aksessuaarideks (*prillid*) ning kolmeks muuks esemeks (*kuul*, *silt* ja mesindustermin *vahelaud*). Pisiesemed esinesid peamiselt koos TAGA-kaassõnadega, üksnes *kuul* kollokeerus sõnaga *ette*. TAGA-kaassõnadega kollokeerusid *kohvitass*, *mask*, *prillid*, *päikesepillid*, *silt*, *teetass*, *vahelaud*, *veiniklaas*, *õlleklaas*.

Järgmisena analüüsin taustsüsteemide kaupa, millistele objektidele viidates kasutatakse üht või teist taustsüsteemi.

5. Objektikeskne taustsüsteem

Objektikeskset taustsüsteemi iseloomustab see, et objektidel, mille suhtes teisi objekte ruumiväljendite abil kirjeldatakse, on selgelt eristuvad esi- ja tagakülg. Entiteetide esikülg saab olla määratud liikumissuuna järgi (Fillmore 1997), funktsiooni järgi või kokkuleppeliselt.

Esikülj võib olla ehitistel, ruumidel, mööblil, sõidukitel, inimestel ja kehaosadel, inimestest koosnemise tõttu ka kollektiividel ja institutsioonidel, selge esi- ja tagakülj võib olla ka mõningatel instrumentidel või töövahenditel.

Väga sageli viidatakse objektikeskselt *e h i t i s t e* ees ja taga paiknemisele (nt *fasaadi, kuuri* TAGA, *hotelli, koolimaja, lossi, tribüüni* EES, *lava, peahoone, raekoja* EES ja TAGA).

- (1) Seejärel pidasime **lossi ees** murul piknikku. (hot.ee)
- (2) Igatahes jälgis **Raekoja taga** võistlust hulk rahvast. (SL Õhtuleht 27. VII 1999)

Ka *m ö ö b l i l* ja muudel sisustuselementidel võib olla selgelt kindlaks määratud esi- ja tagakülj (*ahju, diivani* TAGA, *kamina, peegli, pliidi, tahvli, televiisori, teleka, ekraani* EES).

- (3) Täna leidsin koristades **diivani tagant** tühja energiajooגי pudeli [---]. (mrt.ee)
- (4) Ta läks esikusse **peegli ette**: ta nägu oli kõhn, kahvatu ja morn. (SL Õhtuleht 2. VI 1998)

Sõidukite esikülje määrab nende tavapärane liikumissuund (*bussi* TAGA, *kelgu, rongi, vankri* EES, *auto* EES ja TAGA). Nii EES kui ka TAGA võib viidata peale asukoha ka tõmbamise või vedamise seosele liikuva objektiga.

- (5) Varem peeti ohutuks seisva **bussi tagant** tee ületamist, kuid nüüd soovitatakse lasta enne sel ära sõita. (Eesti Päevaleht 23. VIII 1996)
- (6) Ükski õige talumes ei rakenda ju oma **vankri ette** vana ja väsinud hobust. (Eesti Päevaleht 15. IV 2006)

Inimese *k e h a o s a d e* tüüpilised kollokaadid on selgelt jagunenud kahe poole vahel (*nina, näo, silmade, suu, jalge* EES, *hammaste, kaela, kukla, selja, öla* TAGA).

- (7) Mulle on arvuti nagu eeslile **nina ette** riputatud heinatuust: sunnib edasi minema. (Postimees Extra 14. II 1998)
- (8) Minu **selja taha** ilmus valge sedaan. (Eesti Päevaleht 9. III 2006)

Inimesele, kollektiivile ja institutsioonile viitavad sõnad esinevad ainult koos EES-kaassõnadega (*kohtuniku, sõbra* EES, *orkestri, rahva* EES, *kohtu, parlamendi, tribunali* EES). Kollektiivide ja institutsioonide esikülj on määratud inimeste tavapärase asetuse järgi neis moodustistes.

- (9) **Orkestri ees** pole Anu mingi tibi. (Eesti Päevaleht 2. IX 2003)

Samamoodi on *s i s e r u u m i d e* korral üks ruumi osa määratud ees olevana, sest see paikneb publikuna ruumis viibiva inimese, pealtvaataja ees (*auditooriumi, klassi, saali* EES).

(10) Õpetaja **klassi ees** on ju kogu aeg natuke ka näitleja. (SL Õhtuleht 9. XI 1997)

Eseme kasutamisest tulenevalt võivad ka mõned instrumendid ja töövahendid saada esi- ja tagakülje (*nõela* TAGA, *kaamera* EES ja TAGA, *mikrofoni*, *objektiiv* EES), samuti pisisemed või aksessuaarid (*prillide*, *maski*, *sildi* TAGA). Liikumisuuna järgi on esikülj määratud koosinemises *kuuli ette*.

(11) Tõsi on, et pikaküünelised naljalt niiti **nõela taha** ajada ei saa. (SL Õhtuleht 23. XII 2006)

(12) Olen olnud **kaamera ees**, aga tahaks teada ka, mis toimub kaamera taga. (SL Õhtuleht 26. VII 2006)

6. Vaatlejakeskne taustsüsteem

Vaatlejakeskse taustsüsteemi korral kirjeldatakse objekti asetust kõneleja perspektiivist: EES on kõneleja poolt vaadates mingi objekti ees ja TAGA on teisel pool seda objekti. Vaatlejakeskne taustsüsteem on tihti kasutusel just TAGA-suhete väljendamiseks. Objektikesksest taustsüsteemist eristab vaatlejakeskset taustsüsteemi see, et objekt ei jagune esi- ja tagaküljeks, vaid need olenevad sellest, kus asub vaatleja või kõneleja, kelle vaatepunktist asetust kirjeldatakse. Nii näiteks ei ole (kindlat) esi- ja tagaküljeks jaotust enamasti loodusobjektidel (nt *heki*, *kivi*, *kännu*, *künka*, *metsa*, *mäe*, *pilve*, *puu*, *põõsa*, *silmapiiri*, *vikerkaare* TAGA, *augu* EES), aga ka mõningatel ehitiistel ja nende osadel (*aed*, *müür*, *sein*, *tara*, *aken*, *uks*, *värav*) ning mööbliesemetel ja sisustuselementidel (*kardin*, *kuliss*). Lausetest 13 ja 14 on hästi näha viitamise suhtelisus, st sõltuvus vaatleja vaatepunktist: *taga* saab koos piiriks oleva ehitisega (nt *värav*, *müür*) viidata millelegi teisel pool olevale nii seest (näide 13) kui ka väljast (näide 14) vaadates ning näitest 15 ei selgu ilma kontekstita, kumba on mõeldud.

(13) Sellest hoolimata, et pool rahvast veel **väravate taga** ['väljaspool'] on, algab show täpselt kell 15. (Eesti Päevaleht 25. V 2002)

(14) Lukustatud **väravate taga** ['seespool'] pakutakse staaridele plasttopsis tomatisuppi. (SL Õhtuleht 3. X 2005)

(15) Pruun kõhnavõitu krants haugub **värava taga** sõbralikult, tõmbab keelega üle tühjakssöödud plekk-kausi ja liputab saba. (SL Õhtuleht 6. XII 1999)

Ruumisuhete määramisel saab ehitiste kohta kasutada nii objektikeskset taustsüsteemi kui ka vaatlejakeskset taustsüsteemi. Võimalik taustsüsteemi- ja/või vaatepunktivahetus tuleb eriti selgelt esile sõnade *uks* ja *aken* kasutuses, mille puhul saab valida kas välise vaatepunkti, mis sobib kokku maja kui terviku objektikeskse taustsüsteemiga (vrd näitega 1), nagu näidetes 16 ja 17, või hoonesisese vaatepunkti (näited 18 ja 19):

- (16) Maja **akna ees** soendas end kass päikese käes. (Postimees 11. VIII 1998)
- (17) Nende **akende taga** on näha korras kodusid, niisama puhtaid nagu linn isegi. (Postimees 21. VI 1998)
- (18) Tubade **akende ees** on sotsiaaltöötajate õmmeldud kenad kardinad. (SL Õhtuleht 18. VIII 2006)
- (19) **Akna taga** läheb ilm üha pimedamaks ja sajab lörtsi. (Eesti Päevaleht 3. XII 2002)

Näites 20 avaldub vaatepunktist sõltuv kahemõttelisus eriti selgelt: me ei tea, kas Susan asub ruumis sees või hoonest väljas. Näites 21 on siseruumile viidatud kui *akna taga* olevale ruumile (hoonest väljaspool asuvat vaatepunkti kinnitab fraas *moslemi tuppa ei tohi võõras vaadata*), samal ajal kardinad, mis on selle siseruumi *akna ees*, viitavad samale aknale sees olija vaatepunktist (kardinad on näha eelkõige sees olijale). Nii saabki ühe lause sees probleemideta vaatepunkti vahetada ja viidata samale ruumile eri kaassõnafraasiga: kord *akna ees*, kord *akna taga*.

- (20) Susan seisab **akna ees** ja vaatab päikesetõusu. (dragon.ee)
- (21) Tegelikult käib elu iga **akna taga**, ainult et moslemi tuppa ei tohi võõras vaadata ja seetõttu on **akende ees** paksud kardinad, mis üldse läbi ei paista. (Eesti Päevaleht 16. XI 2002)

Vaatepunktist sõltuvad ka looduslikud ja tehnilised takistused: *joon, lukk, piir, rada, serv, trell(id), tõke, tõkkepuu*, mis on sagedasti kasutusel koos TAGA-kaassõnadega.

- (22) Läänud suvel istus Eestis **trellide taga** koguni 4800 vangi. (SL Õhtuleht 28. II 2001)
- (23) Ent kodu kutsus ja **piiri taga** pallimine polnud enam eesmärk omaette. (SL Õhtuleht 9. I 2001)

Piire ja takistusi väljendavate sõnade kasutuse juures torkab silma, et kuigi on tegemist vaateleakeskse, st muutuva vaatepunktiga, on kollokatsioonides kinnistunud just TAGA-kaassõnad, mis toovad esile tähenduse 'teisel pool', st vaateleja asub nende objektide suhtes alati vastandatult teisel pool piiri, joont või takistust. Varem näiteks toodud laused 13 ja 14 (*väravate taga*) on selle poolest sarnased, kuid täiesti võimalik on ka fraas *värava ees* (mõistetuna nii objektikeskse kui ka vaateleakeskse taustsüsteemi järgi). Seega on teatud objektid (nt *värav, tõkkepuu*), mille suhtes saab valida vaatepunkti, kuid teatud takistused (nt *piir, lukk* või *trellid*) nõuavad alati välist vaatepunkti (nagu näites 24).

- (24) Rentija peab autot hoidma öösiti garaažis **luku taga**. (Eesti Päevaleht 2. III 1999)

Sõna *joon* on kasutusel nii vaatepunktist sõltuvana (näide 25) kui ka teatud konventsionaalse, reeglipärase või harjumusliku asetusega (näide 26). Esimeses näites

sõltub asukoht „joone taha” sellest, kust poolt hüpatakse, teises on see korvpalli-väljakul kindlaks määratud.

- (25) Järgmine hüpe kandus uue **joone taha** – 7.06. (Eesti Päevaleht 23. VIII 1998)
 (26) Kui ta kolmepunktiiviske **joone taha** vabaks jäi, viskas ta sisse. (Eesti Päevaleht 22. V 2006)

Peale joonte, piiride ja takistuste on veel näiteid, kus ei kasutata objektikeskset taustsüsteemi, kuid vaatlejakeskse taustsüsteemi järgi näiteid selgitada on samuti problemaatiline. Toon siin näiteid kollokaatide semantiliste tüüpide järgi ning artikli järgmises osas arutlen nende kasutuse üle pikemalt, võttes appi teiste keelte uurimustest leitud selgitused.

TAGA-kaassõnadega esinevad tüüpiliselt koos liiklusega seotud sõnad *foor* (*taha, taga, tagant*) ja *valgusfoor* (*taga, tagant*) ning kaassõnaga *ees* sõna *ülekäigurada*. Nii foor kui ka ülekäigurada reguleerivad liiklejate liikumist ning on raske selgitada, miks peatutakse foori taga (näited 28 ja 29), aga ülekäiguraja ees (näide 27). Kas tajutakse foore rohkem takistajana (nagu *tökkepuu, joon*), kuid ülekäigurada on liikleja liikumissuunas paiknev edasiliikumist võimaldav tee? Siin on teatud analoogia joonte, piiride ja takistustega, kus samuti valdav, kuigi mitte täielik, oli 'teisel pool' vaatepunkt.

- (27) Üleeile kella poole viie ajal peatus **ülekäiguraja ees** Riia-Filosoofi nurgal auto, et lasta üle tee 83-aastane naine. (Postimees 11. III 1999)
 (28) Ja tervelt ühe korra olen ma näinud teda **valgusfoori taga** ootamas. (happy.net.ut.ee)
 (29) Tauno peatub **valgusfoori taga** ning meie kõrvale sõidab edevalt kollane Porsche. (poogen.ee)

Võimalik, et nende objektide juures ei ole mitte niivõrd oluline nende esikülj kui see, mis pidi tegutseja tegevus on suunatud ja kuhu ta liigub. Eriti hästi ilmneb see ilma esiküljeta sõna *rool* korral, kus TAGA suhte määrab see, milline on auto liikumissuund (*rool* on liikumissuuna järgi juhi *ees* ja seega on juht *rooli taga*, näide 30).

- (30) Kui aga oled **rooli taga**, siis tuleks silmad lahti hoida. (SL Õhtuleht 27. II 1998)

Vaatlejakesksele taustsüsteemile toetuvad veel mõned mööbli ja instrumentide valdkonna sõnad, mille puhul ei saa rääkida objektikesksest viitamisest: osutatavatel objektidel on küll selge esikülj (*kirjutuslaud, klaver, arvuti, õmblusmasin*), kuid kaassõnaline kasutus läheb vastuollu tavapärase objektikeskse taustsüsteemi järgi viitamisega (vrd *klaveri taga* ja *diivani taga*). *Klaver* ja *kirjutuslaud* on tüüpilised kollokaadid kõikidele TAGA-kaassõnadele, õmblusmasin on tüüpiline kollokaat sõnale *taha*. Vaatlejakeskse taustsüsteemi korral tekib küsimus, miks nendes väljendites on vaatleja asetatud teisele poole nimetatud objekti kui see, kelle asetusest jutt on (näited 31 ja 32).

- (31) Ellen istubki **õmblusmasina taha** ja hakkab õmblema. (Lasteekraan. Saame kokku Tomi juures: Suure-Peetri piraadid | ERR | Digihoidla)
- (32) Tundub, et mees lausa kibeleb sinna, **kirjutuslaua taha** võõras keeles kirjutama. (Eesti Päevaleht 7. V 2001)

Peale sõna *kirjutuslaud* kollokeerub TAGA-kaassõnadega veel mitmeid lauda tähistavaid sõnu: *laud, töölaud, köögilaud, söögilaud, läbirääkimis(te)laud*. Nende esemete juures ei ole objektikeskset taustsüsteemi võimaldava esikülje olemasolu eriti märgata (näide 33). Näites 34 istuvad kōneleja ja *täditütar* tõenäoliselt teine teisel pool lauda.

- (33) Kell 12 võtab Linnar Priimägi istet suure ümmarguse **laua taga**. (Eesti Päevaleht 7. II 2002)
- (34) Nädal hiljem istusime täditütrega minu **köögilaua taga**. (Eesti Päevaleht 10. XII 1999)

Huvitav jagunemine on (mööblisõnade hulgas) sõnade *televiisor, teler ja telekas* kollokeerumises: esimene esineb tüüpiliselt koos ainult (kõikide) EES-kaassõnadega (näide 35), seevastu *telekas* ja *teler* on tüüpilised kollokaadid nii EES- kui ka TAGA-kaassõnade hulgas (*teleka ette, teleka ees = teleka taha, teleka taga; teleri ette, teleri ees = teleri taha*). Niisamuti (semantiliselt töövahendite hulka kuuluv, kuid välimuselt sarnane) *arvuti* on tüüpiline kollokaat nii sõnadele *taha* ja *taga* kui ka sõnale *ees* (kuid mitte *ette*). Nii EES kui ka TAGA viitavad nende objektide puhul topoloogiliselt samale asukohale (näited 36 ja 37).

- (35) Suur osa eestlastest on aga naelutatud **televiisori ette**. (mindsweeper.ee)
- (36) „Meie noored veedavad ka liiga palju aega **teleka** ja **arvuti taga**,” sõnas arst [---]. (Eesti Päevaleht 17. IV 2002)
- (37) Aga kust see füüsiline ettevalmistus tulema peakski, kui me ei jaksa **televiisori** ja **arvuti ees** istumisele, diskole ja muudele tubastele meelelahutustele alternatiivi pakkuda. (Postimees 26. X 1998)

Vaatepunktilist segadust võib märgata mõningate ilma selge esiküljeta pisi- esemete juures (*(kohvi-)tass, (õlle-, veini-)klaas*), mis esinevad sagedasti koos TAGA-kaassõnadega, kuid on vaieldav, kuidas kasutus toetub vaatlejakesksele (deiktilisele) asetusele (näited 38 ja 39).

- (38) Ei ole enam nii palju sellist mõnusat äraolemist – **veiniklaasi** või **kohvitassi taga**. (Eesti Päevaleht 18. XII 1999)
- (39) Siit ka soovitus, ärge istuge ainult teleri, arvuti või **õlleklaasi taga**, tegelege ka spordiga. (Eesti Päevaleht 28. IV 2001)

7. Järeldused ja arutelu

Andmetest joonistusid välja järgmised EES- ja TAGA-kaassõnade kasutuse mustrid vastavalt nimisõnade tähendusele ja taustsüsteemile.

Üsna sagedasti on EES- ja TAGA-kaassõnad kasutusel koos ehitiste ja mööbli- esemete nimetustega. Kuid kui ehitistega koos on üsna võrdselt kasutusel nii EES- kui ka TAGA-kaassõnad, siis mööbli puhul jagunevad esemed kaheks, sõltuvalt sellest, milline objekti külg nimetamisel olulisem on. Ehitiste ja mööblisõnadega saab kasutada nii objektikeskset kui ka vaatlejakeskset taustsüsteemi. Head näited sellest, et vaatlejakeskse taustsüsteemi korral saame vaatleja asukoha järgi varieerida, kas nimetame millegi asukohta EES või TAGA olevaks, saab tuua sõnade *uks*, *aken* ja *värav* kasutusest (ees või taga sõltub sellest, kust poolt vaatame). (Sise)ruuminimetuste kasutus koos EES-kaassõnadega on seotud nendes ruumides tavaliselt viibivate inimeste asendiga, st saab rääkida objektikesksest taustsüsteemist (*klassi ees*).

Ainult EES-kaassõnade kollokaadid on isiku, institutsiooni ja peaaegu ainult ka kollektiivnimetused (v.a *üksteise*). Peamiselt EES-kaassõnade kollokaadid on sõidukite nimetused, ühine on siiski *auto*, ja ainult TAGA-kaassõnade kollokaat on *buss*. Sõidukite mitmekesisuse EES-kaassõnade tüüpiliste kollokaatide hulgas tingib peale liikumise suuna eest vedamise võimalus: *kelk*, *saan*, *vanker*. Kõikide nende sõnade korral saame rääkida objektikesksest taustsüsteemist, mille aluseks on esi- ja taga- osaks jaotumine liikumissuuna järgi.

Nii EES- kui ka TAGA-kaassõnadega kollokeeruvad instrumentide ja kehaosade nimetused. Kehaosade korral toetub viitamine alati objektikesksele taustsüsteemile (kehaosad on olemuslikult seotud kehade esi- ja tagakülgedega). Seevastu instrumentid võivad olla kasutusel nii objektikeskselt (*kaamera ees* ja *kaamera taga*) kui ka vaatlejakeskselt (*klaveri taga*).

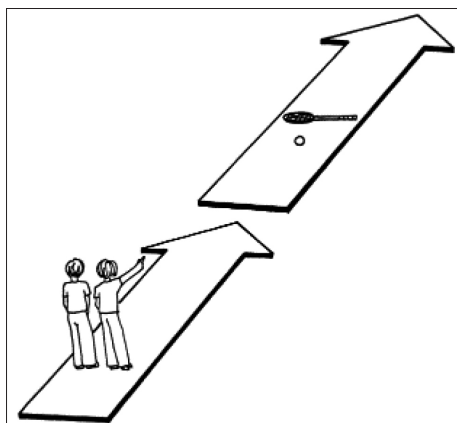
Ainult TAGA-kaassõnade kollokaadid on takistuste nimetused, peaaegu ainult TAGA-kaassõnade kollokaadid on loodusobjektide nimetused. Nende puhul näib olevat oluline tähenduse 'teisel pool' väljendamine, mis sõltub vaatleja asukohast.

TAGA-kaassõnade kollokaadid on ka pisiesemed, millest aksessuaaride jms (*prilid*, *mask*) korral kasutatakse objektikeskset viitamist, samal ajal kui anumate (*kohvitass*, *veiniklaas*) korral on tõenäoliselt tegemist vaatlejakeskse viitamisega.

Nii võib kokkuvõtvalt öelda, et objektikeskse taustsüsteemi tingivad eelkõige elusus (sh ka kollektiivina või institutsioonina) ja liikumisvõime (sõidukid), sest need loovad eelduse selgesti eristuvaks esi- ja tagaküljeks, millele toetuda. Eluta ja staatiliste objektide esikülg võib olla määratud kokkuleppeliselt funktsiooni põhjal (nt ehitistel, mööbliesemetel, aksessuaaridel). Fillmore (1997) on rõhutanud liikumise suuna olulisust esikülje määramisel, kuid Levinson (2003: 79) näitab eri keelte põhjal, et objekti kokkuleppelist esikülge saab määrata veel mitmesuguste põhimõtete järgi. Seejuures rõhutab ta, et keeltes, milles puudub suhtelise viitamise taustsüsteem, võib suhtelise taustsüsteemi märke näha võimaluses teatud tüüpi objektidega objektikeskselt viidata. Ta väidab, et kuigi tselali keeles üldiselt puudub suhteline, deiktiline taustsüsteem, peetakse ukse esiküljeks seda poolt, kust kõneleja vaatleb (Levinson 2003: 80, 1996: 826). Materjali analüüs näitas, et eesti keeles on

just ukсед ja aknad need objektid, mille korral sisemine ja suhteline taustsüsteem segunevad.

Vaatlejakesked (suhtelist, deiktulist) taustsüsteemi iseloomustab see, et objekti külgede nimetused ei ole fikseeritud, vaid luuakse igas kõneolukorras vastavalt vaatleja asetusele. Selleks et viidata ilma selge esi- ja tagaküljeta objektide suhtes paiknemisele, kasutatakse eesti keeles just sellist vaatlejast lähtuvat taustsüsteemi. Eriti selgelt toimib vaatlejakeskne viitamine looduslike objektide ja esiküljeta ehtiste korral ning sagedamini viidatakse vaatleja seisukohast teisel pool asuvale (*kivi taga, müüri taga*; aga võimalikud on ka *puu ees, akna ees*). Seda on nimetatud ka deiktiks või egotsentriliseks taustsüsteemiks, sest vaatlejaks on kõneleja.

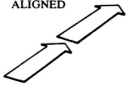

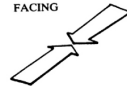
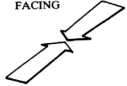
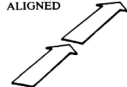

Joonis 2. Näide hausa keelest: „Reket on tennisepalli ees” (joonis Hill 1982: 19).

Stephen Levinson on taustsüsteemide kolmese jaotuse (sisemine, vaatlejakeskne ja absoluutne) juures rõhutanud, et need on vaid lähtekohad mitmesugustele viitamismõimalustele, mis peituvad nende kolme taustsüsteemi sees (Levinson 2003: 74–95; Levinson, Wilkins 2006: 543–550). Tema hinnangul on ka vaatlejakeskse viitamise aluseks sisemine taustsüsteem, mis lähtub deiktuliselt inimesest (esmane viide sellele, kas midagi on vasakul, paremal, ees või taga, on inimese enda seisukohast), kuid mida saab mitmel viisil üle kanda muudele objektidele. Kui ülekanne on täielikult 180-kraadine, siis omistatakse objektile vastavalt küljed, sh pooli vahetavad ka vasak ja parem (ning seda saab pidada sisemiseks taustsüsteemiks). Vaatlejakeskse taustsüsteemi korral toimub n-ö peegeldamine, kus esikülj on vastandatud, kuid vasak ja parem lähtuvad vaatlejast. Clifford Hill on nimetanud hausa keele põhjal sellist vaatlejakeskset taustsüsteemi täpsemalt vastandatud taustsüsteemiks (Hill 1974, 1982). Kuid hausa keeles on võimalik ka nn joondatud asetuse, kus vaatlejast kaugemal, teisel pool viidatud objekti asuv entiteet on ees (vt joonist 2). Selline taustsüsteem projitseerib kõneleja asetuse vaadeldavale objektile otse, pööramata.

Seejuures saab hausa keeles ees ja taga suhteid vaatlejakeskselt kahte moodi mõista: kui vaatlejapoolne objekt varjab vaatleja eest teist objekti, siis kirjeldatakse stseeni vastandatud strateegia järgi (nagu enamasti inglise keeles). Kui tegemist on

kas staatiliste nähtaval olevate (st ühesuuruste) objektidega või liikuvate objektidega, siis on objektide asetus kirjeldatav joondatud perspektiivist. Ka inglise keeles saab joondatud strateegiat kasutada liikuvate objektide korral (vt joonist 3).

PERCEPTUAL CONDITIONS	DEICTIC STRATEGY OF HAUSA SPEAKERS	DEICTIC STRATEGY OF ENGLISH SPEAKERS
[STATIC] [VISIBLE]	ALIGNED 	FACING
[STATIC] [INVISIBLE]	FACING 	FACING
[DYNAMIC] [VISIBLE]	ALIGNED 	ALIGNED

Joonis 3. Joondatud ja vastandatud strateegia hausa ja inglise keeles (joonis Hill 1982: 23).

Hilli joondatud strateegia selgitus sobib hästi seletama eesti keele näiteid, mis on seotud liikumisega (*foor, valgusfoor*), vt näiteid 28 ja 29. Foorid võivad liiklust reguleerida ühes või mitmes suunas. See tähendab, et kindel funktsioonist tulenev esiküljel kehtib vaid ühel küljel tulesid näitava foori puhul, teistel mitte. Samal ajal võimaldab liikluses esiküljel määrata nii inimeste kui ka sõidukite liikumise suund.

Samuti võib hausa keelel põhinev selgitus aidata mõista pisiesemete, nagu *kohvitassi* (näited 38 ja 39), kasutust nn joondatud strateegia järgi. Nagu selgus, on vaatleja-keskne taustsüsteem kasutusel eelistatult TAGA-kaassõnadega ja sageli kaasneb 'teisel pool' tähendusega varjamise, peidus, ära olemise aspekt. Just nähtaval olemist on Hill (1982) pidanud üheks joondatud taustsüsteemi valiku mõjutajaks staatiliste juhtumite korral (vt joonist 3).

Kuid need joondatud strateegia põhjendused ei aita nii hästi selgitada järgmisi eesti keele näiteid, mis ei kasuta sisemist taustsüsteemi, kuid ei sobi kokku ka vaatlejakeskse taustsüsteemi vastandatud asetusega.

1) Töövahendid (*arvuti, õmblusmasin*) ja muusikainstrumendid (*klaver, trummid*), mille suhtes viidatav elus tegutseja paikneb TAGA, hoolimata sellest, et asub objekti esikülje juures ning raske on selgitada tema asukohta ka paiknemisena (deiktilise ehk egotsentrilise) vaatleja jaoks teisel pool seda objekti.

2) Teatud tüüpi mööbel (*kirjutuslaud, söögilaud*). Siin asub elus tegutseja TAGA, hoolimata sellest, et objektil kas pole esi- ja tagakülge või on need TAGA-kaassõnaga viidatule vastupidised. Vrd lauset *võta kirjutuslaua tagant ka tolmu* – kirjutuslaud on siin mõistetud tavalise mööbliesemena, millel on esi- ja tagakülg – ja näidet 32.

3) Teatud takistused ja piirid (*joon, lukk, trellid*), mille suhtes elus tegutseja paikneb alati TAGA, sõltumata sellest, kummal pool paikneb kõneleja (deiktiline, egotsentriline vaatleja).

Kõiki neid näiteid iseloomustab vaatepunkti kokkuleppelisus, kaassõna kasutus ei sõltu sellest, kus pool asub kõneleja, oluline on ühe objekti asumine n-ö harjumuspärase vaatepunkti järgi teisel pool mingit teist objekti. Seda, et suhtelise (vaatleja-keskse) taustsüsteemi korral vaatleja lähtekoht ei pruugi kokku langeda deiktilise (egotsentrilise) keskmega, on rõhutanud Anna Shusterman ja Peggy Li (2016). Kahjuks jäävad nad oma süsteemi kirjeldades vasaku-parema näidete juurde (Shusterman, Li 2016: joonis 2) ning selgitavad hausa keele joondatud asetuse näiteid samuti deiktilise keskme projektsioonina sellistel juhtumitel, kus objektile puudub funktsioonist tulenev esikülge (Shusterman, Li 2016: joonis 5).

Eesti keele EES- ja TAGA-kaassõnade kasutus järgib üldiselt hästi varem keele-tüpoloogiliselt esitatud printsiipe, mille järgi ruumilise osutamise taustsüsteemi valitakse. Siiski vajaks rohkem tähelepanu ühelt poolt viitamise paindlikkus ja teisalt kokkuleppelisus, mis võimaldab kõnelejal ja kuulajal raskusteta hakkama saada ruumisuhete väljendamise ja mõistmisega, kasutades mitut taustsüsteemi.

8. Kokkuvõte

Artiklis analüüsi kaassõnade *ette*, *ees*, *eest* (kokku EES) ja *taha*, *taga*, *tagant* (kokku TAGA) kasutust ruumisuhete väljendajana. Selleks tehti Sketch Engine'i konkordant-side loendi abil komplementatsioonide sagedustabelid ning leiti 100 tüüpilisema kollokatsiooni hulgest need, millega koos EES- ja TAGA-kaassõnad märgivad ruumilist paiknemist. Esmalt selgus, et kaassõna *eest* väljendab peamiselt abstraktseid suhteid, selle kasutus ruumisuhete märkimiseks oli kollokaatide järgi marginaalne. Seega jäid edasisse analüüsi kaks EES- ja kolm TAGA-kaassõna. Sõnade *ette*, *ees*, *taha*, *taga*, *tagant* kõige tüüpilisemate kollokaatide järgi võib öelda, et need on kasutusel peamiselt ruumisuhete märkimiseks.

Selleks et leida ruumilise viitamise taustsüsteemide kasutuses seaduspärasusi, jaotati esmalt kõik kollokaadid semantiliselt sarnasuse alusel klassidesse. Seejärel selgitati (konkordantse analüüsid) välja, milliste objektide korral on kasutusel objektikeskne või vaatlejakeskne taustsüsteem.

Võib öelda, et enamasti on EES- ja TAGA-kaassõnade kasutus väga selgelt tingitud komplementobjekti omadustest. Objektikeskse taustsüsteemi kasutuse tingivad viitamisel eelkõige elusus ja liikumisvõime, mis annavad aluse objektide esi- ja tagakülje eristamiseks. Vaatlejakeskne (vastandatud) taustsüsteem seevastu on kasutusel, kui viitamise aluseks oleval objektile ei ole selgelt määratletavat esi- ega tagakülge (nt loodusobjektid, aga ka ehitised).

Siiski jäi analüüsis raskelt selgitatavaks teatud tüüpi objektidega kasutatava taustsüsteemi olemus. Seda osalt vaatleja mõiste ähmasuse tõttu: inimesed kujutlevad ruumilisi asetusi mitmest perspektiivist. Vaatlejakesksele taustsüsteemile on iseloomulik ruumisuhetesõna muutus vastavalt sellele, kust poolt ruumilist asetust vaadeldakse (kas konn on kivi ees või taga, sõltub sellest, kummalt poolt vaadata). Kuid paistab, et mingites väljendites on teatud mõtteline vaatepunkt kokkuleppeliselt harjumuspärane (*luku taga*, *trellide taga*, *klaveri taga*, *kohvitassi taga*, *trummide taga*,

rooli taga, foori taga, joone taga). Seejuures võib vaatepunkti kinnistumist põhjendada mitmeti: nt rooli puhul on selleks sõidu suund, pallimängudes jm joone puhul sihtmärgi asukoht. Kõne alla võib tulla ka vaatlejakeskse joondatud taustsüsteemi kasutus (nt eriti *rooli taga*). Osalt näitab kõikumist ka keelekasutus: sama asukohta tähendab nii *arvuti ees* kui ka *arvuti taga*.

VEEBIVARAD

- Eesti keele ühendkorpus 2017.** <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-071E7L>
- ETÜ = Eesti etimoloogiasõnaraamat 2012.** Toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. <https://www.eki.ee/dict/ety>
- Sketch Engine.** <https://www.sketchengine.eu>
- <https://www.sketchengine.eu/most-frequent-or-most-typical-collocations>
- https://www.sketchengine.eu/my_keywords/logdice

KIRJANDUS

- Bloom, Paul; Peterson, Mary A.; Nadel, Lynn; Garrett, Merrill F. (toim) 1996.** Language and Space. Cambridge, Massachusetts–London, England: A Bradford Book, The MIT Press.
- Boers, Frank 1996.** Spatial Prepositions and Metaphor: A Cognitive Semantic Journey along the UP-DOWN and the FRONT-BACK Dimensions. (Language in Performance 12.) Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Bowerman, Melissa 1996a.** Learning how to structure space for language: A crosslinguistic perspective. – Language and Space. Toim Paul Bloom, Mary A. Peterson, Lynn Nadel, Merrill F. Garrett. Cambridge, Massachusetts–London, England: A Bradford Book, The MIT Press, lk 385–436.
- Bowerman, Melissa 1996b.** Spatial semantic categories: cognitive versus linguistic. – Rethinking Linguistic Relativity. Toim John Gumperz, Stephen C. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press, lk 145–176.
- Brugman, Claudia Marlea 1988.** The Story of *over*: Polysemy, Semantics, and the Structure of the Lexicon. New York–London: Garland.
- Fillmore, Charles J. 1997.** Lectures on Deixis. Stanford: CSLI Publications.
- Geeraerts, Dirk 2010.** Theories of Lexical Semantics. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Haviland, John B. 1993.** Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimithirr pointing gestures. – Journal of Linguistic Anthropology, kd 3, nr 1, lk 3–45.
- Heine, Bernd 1989.** Adposition in African languages. – Linguistique Africaine, nr 2, lk 77–127.
- Herskovits, Annette 1987.** Language and Spatial Cognition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hill, Clifford 1974.** Spatial perception and linguistic encoding: A case study in Hausa and English. – Studies in African Linguistics, kd 5, nr 1, lk 135–148.
- Hill, Clifford 1982.** Up/down, front/back, left/right. A contrastive study of Hausa and English. – Here and There: Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration. Toim Jürgen

- Weissenborn, Wolfgang Klein. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 13–42.
- Hickmann, Maya; Robert, Stéphane (toim) 2006.** Space in Languages: Linguistic Systems and Cognitive Categories. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kilgarriff, Adam; Rychlý, Pavel; Smr, Pavel; Tugwell, David 2004.** The Sketch Engine. – Proceedings of the 11th EURALEX International Congress. Toim Geoffrey Williams, Sandra Vessier. Lorient: Université de Bretagne Sud, lk 105–115.
- Langemets, Margit 2009.** Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus keelevaras. (Dissertations of humanities 10.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Levinson, Stephen C. 1996.** Vision, shape and linguistic description: Tzeltal body-part terminology and object description. – Space in Mayan Languages. Toim John B. Haviland, S. C. Levinson. Special issue of Linguistics, kd 32, nr 4, lk 791–855.
- Levinson, Stephen C. 2003.** Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C.; Wilkins, David P. 2006.** Grammars of Space: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Majid, Asifa; Bowerman, Melissa; Kita, Sotaro; Haun, Daniel B. M.; Levinson, Stephen C. 2004.** Can language restructure cognition? The case for space. – Trends in Cognitive Sciences, kd 8, nr 3, lk 108–114.
- Pajusalu, Renate 1999.** Deiktikud eesti keeles. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, Renate; Kahusk, Neeme; Orav, Heili; Veismann, Ann; Vider, Kadri; Õim, Haldur 2013.** The encoding of motion event in Estonian. – Motion Encoding in Language and Space. Toim Mila Vulchanova, Emile van der Zee. (Explorations in Language and Space 6.) Oxford: Oxford University Press, lk 44–66.
- Pajusalu, Renate; Klumpp, Gerson; Laury, Ritva (toim) 2015.** Referential devices in Uralic languages. Special issue. – ESUKA/JEFUL, kd 6, nr 2.
- Pajusalu, Renate; Orav, Heili 2008.** Supiinid kohti väljendajana: liikumisündmuse keelen-damise asümmeetriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Toim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 104–121.
- Pajusalu, Renate; Reile, Maria; Hint, Helen; Nahkola, Tiina; Taremaa, Piia 2018.** Relative clauses in spatial and narrative contexts in Estonian, Finnish, and Russian. – SKY Journal of Linguistics, nr 31, lk 107–142.
- Palmeos, Paula 1973.** Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Pederson, Eric 1995.** Language as context, language as means: Spatial cognition and habitual language use. – Cognitive Linguistics, kd 6, nr 1, lk 33–62.
- Pederson, Eric; Danziger, Eve; Wilkins, David; Levinson, Stephen; Kita, Sotaro; Senft, Gunter 1998.** Semantic typology and spatial conceptualization. – Language, kd 74, nr 3, lk 557–589.
- Pütz, Martin; Dirven, René (toim) 1996.** The Construal of Space in Language and Thought. Berlin: Walter de Gruyter.

- Reile, Maria 2019.** Estonian Demonstratives in Exophoric Use: An Experimental Approach. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: University of Tartu Press.
- Reile, Maria; Plado, Helen; Gudde, Harmen B.; Coventry, Kenny R. 2020.** Demonstratives as spatial deictics or something more? Evidence from Common Estonian and Võro. – *Folia Linguistica*, kd 54, nr 1, lk 167–195. 10.1515/flin-2020-2030.
- Reile, Maria; Taremaa, Piia; Nahkola, Tiina Liisa Marjatta; Pajusalu, Renate 2019.** Reference in the borderline of space and discourse: a free production experiment in Estonian, Finnish and Russian. – *Linguistica Uralica*, kd 55, nr 3, lk 185–208. 10.3176/lu.2019.3.02.
- Rychlý, Pavel 2008.** A lexicographer-friendly association score. – Second Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Languages Processing, RASLAN 2008: Proceedings. Toim Petr Sojka, Aleš Horák. Brno: Masaryk University, lk 6–9.
- Shusterman, Anna; Li, Peggy 2016.** A framework for work on frames of reference. – *Core Knowledge & Conceptual Change*. Toim David Barner, Andrew Scott Baron. New York: Oxford University Press, lk 188–202.
- Svorou, Soteria 1994.** *The Grammar of Space*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Taremaa, Piia 2013.** Fictive and actual motion in Estonian: Encoding space. – *SKY Journal of Linguistics*, kd 26, lk 151–183.
- Taremaa, Piia 2017a.** Attention Meets Language: A Corpus Study on the Expression of Motion in Estonian. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 29.) Tartu: University of Tartu Press.
- Taremaa, Piia 2017b.** Lokatiivsete demonstratiivadverbide asetusest ja funktsioonidest liikumist väljendavate klauside näitel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 453–468.
- Tversky, Barbara 1993.** Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. – *European Conference on Spatial Information Theory*. Berlin–Heidelberg: Springer, lk 14–24.
- Vainik, Ene 1995.** *Eesti keele väliskohakäänete semantika: kognitiivse grammatika vaate-nurgast*. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut.
- Vandeloise, Claude 1991.** *Spatial Prepositions: A Case Study from French*. Chicago: University of Chicago Press.
- Veismann, Ann 2009.** Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ann Veismann (snd 1972), PhD, Tartu Ülikooli eesti keele ja üldkeeleteaduse instituudi lektor (Jakobi 2-402, 51005 Tartu), ann.veismann@ut.ee

In front of someone and behind something? Spatial frames of reference in Estonian

Keywords: semantics, adpositions, spatial language, frames of reference, front-back

Languages differ in how they encode spatial frames of reference. The article examines Estonian postpositions which denote front and back relations: *ette* ‘in front of [illative]’, *ees* ‘in front of [inessive]’, *taha* ‘to the back’, *taga* ‘back, behind’, *tagant* ‘from behind’.

The goal of the study was to discover systematic patterns in how the reference frames are used to locate spatial entities (ground objects) in the front-back dimension in Estonian. The study is corpus-based, the data coming from the Estonian National Corpus 2017 (1,107,584,469 words), collected via Sketch Engine (Kilgarriff et al. 2004). According to the most salient spatial collocations of the adpositions under investigation, the intrinsic frame of reference is chiefly used when the ground object is animate (humans, collectives) or can move (vehicles). This finding is consistent with that of Levinson (2003), who states that functions of (body)parts and direction of motion are amongst the typical means of discerning front-back asymmetry. Functional orientation may also bestow facets on inanimate objects (e.g. the fronts of buildings and of furniture).

If the ground object lacks inherent facets, the relative (egocentric) frame of reference is used. There are many natural objects that lack inherent orientation, such as trees, forests, stones, mountains, and also buildings and their constituent parts (e.g. doors, windows, gates, walls). The relative frame of reference typically maps the observer’s own axes onto the ground object by assigning a front to the ground object, as though the object was facing the observer (“facing strategy” (Hill 1982)). There are some cases found in the Estonian data where the axes are not mapped according to this facing strategy, but according to the aligned strategy; these exceptions can be explained by the particular features of the ground object (e.g. the observer and ground object are both on the move; or the ground object is relatively small). However, in some cases, it seems that a kind of fixed or conventional viewpoint is adopted (e.g. *trellide taga* ‘behind bars’, *joone taga* ‘behind the line’).

Ann Veismann (b. 1972), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Lecturer (Jakobi 2-402, 51005 Tartu), ann.veismann@ut.ee